

LİŊVİSTİKADA MƏTN ANLAYIŞI

Mətn termini çoxmənalıdır və dilçilik terminologiyasında, eləcə də mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda onun izahında bu cəhət özünü aşkar şəkildə göstərir. Avropa dillərində, həmçinin rus, eləcə də Azərbaycan dilçilik terminləri lüğətində «mətn» termini izah olunur. «Mətn - yazıya alınmış nitq parçası, söyləmə» [1, s. 162]. Təbii ki, bu son dərəcə bəsit tərifdir. Mətn terminin dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu izaha görə «Mətn - 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir» [2, s. 471]. Belə təyinetmə də ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində qeydə alınır. Mətnə konkret tərif verənlər və ya vermək istəyənlər də az deyildir. Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülüşü çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb təməldir» [3, s. 11]. Bu baxımdan mətn bütöv linqvistik obyektidir.

K.Abdullayev göstərir ki, «tekst termini altında (latınca textum - əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır» [4, s. 179]. Ə.Cavadovun fikrinə görə, mətn dil və nitq vahidlərinin sintezidir [6, s.55].

K.Abdullayev mətnə bir qədər fərqli aspektdən yanaşır. O, belə bir qənatə gəlir ki, dil faktı kimi mətndən danışanda ona bir bütöv vahid, həm dil, həm də nitq əlamətlərini özündə saxlayan tam kimi baxmaq lazımdır [4, s. 211].

Q.Kazımov yazır: «Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca textum - birləşmə sözünə uyğundur) - möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi. Mətn sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənələrdə başa düşülür - dilçilik tədqiqatlarında iki növə - mikro və makromətnlərə ayrılır» [5, s. 424].

Mətnə aid tərif, izah və şərhlərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Belə çoxluq son nəticə etibarı ilə hələ ki, bir ümumi tərifə yığılmır. Mətnlərin sayı çox, forma və quruluşları müxtəlifdir, Onlar ayrı-ayrı parametrlərə görə bir-birinə yaxınlaşdıqları kimi uzaqlaşa da bilərlər.

Mətn dilçiliyinin yaranması və inkişaf tarixini izləsək mətnin ilk növbədə mətn dilçiliyinin obyektini kimi qəbul gədirilməsini və ona sintaktik hadisə kimi baxılmasını müşahidə edirik. Sonralar isə mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyaları diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Mətnin linqvistik təhlilində sintaktika, semantika və praqmatika əsas yer tutur. Sintaktika işarələrin bir-biri ilə münasibətlərinə söykənir və mətn vahidləri arasındakı əlaqəni əhatə edir. Kogeziya da bu tərkibdə yer alır. Mətnin semantikasi tədqiqatları mərkəzi istiqamətlərindən biri olub mətnin təhlilini, onun məzmun kəsb edən parametrlərini açmağa xidmət göstərir. Mətnin formal və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vacib olsa da, mətnin funksional-praqmatik təşkili indi daha çox ön plana çəkilir.

Ə.Abdullayev son dövrlərə qədər aktual üzvlənmə probleminin yalnız cümlə səviyyəsində araşdırıldığını, yalnız sonrakı araşdırmalarda onun böyük sintaksis vahidlərə aid edildiyini qeyd edərək mətnin linqvistik cəhətdən tədqiqi onun ayrı-ayrı aspektlərinin, o cümlədən mətnin məna təşkili, onun struktur-semantik xüsusiyyətləri, mətnin komponentlərinə daxil olan cümlələr arasında quruluş-məna əlaqə və münasibətləri öyrənildiyini göstərmişdir. Müəllif mətnin müəyyən yolla nizama salınmış, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu kimi başa düşüldüyünü, bu terminin özünün də birmənalı olmadığını, anlayışa bir cümləni və sadə söyləmədən bütöv romanadək cümlələr qrupunun daxil edildiyini təsdiqləyir [6, s. 82-92].

Mətn bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq, kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə və ya digərinə aid deyimlər ardıcılığı, formasına görə şifahi və ya yazılı olan nitq nümunəsi kimi izah edilir. Bu fikir tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən irəli sürülür. Lakin burada mübahisə doğuran cəhət «düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq» məsələsidir ki, belə bir ardıcılığın qurulma qanunauyğunluğu göstərilir və məsələ cümlələrin düzgünlüyü və dilin normalarına uyğunluğunu əhatə edir. Mətnə bütöv linqvistik obyekt kimi yanaşılır. Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülüşü çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb təməldir» [7, s.11]. XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq kommunikasiya prosesində istifadə olunan dil materialının bir tam kimi tədqiq edilməsinə daha çox önəm verilir. Əvvəllər cümlə, söz və digər vahidlər əsasında tədqiqatlar aparılırdısa, ünsiyyət prosesi və onun məhsulu olan nitqə bir küll olaraq yanaşmaq aktual elmi mövzuya çevrilmişdir. Müasir dövr dilçiliyində «diskurs» anlayışı geniş istifadə olunur. T.van Deyk diskursu həm geniş, həm də dar mənada izah edərək göstərir ki, geniş mənada diskurs danışan və dinləyən arasında müəyyən zaman və məkan daxilindəki ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan ünsiyyət hadisəsidir. Dar mənada diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkil edicisi əsasında formalaşan «mətn» və ya «danışığıdır» [8, s.134].

Mətnin yaradılmasının ümumi məqsədi informasiyanın ötürülməsidir. Deməli, mətn özündə müəyyən həcmdə informasiya daşıyır. Bununla belə, mətnin müəyyən vahidlərin əlaqələnmiş ardıcılığından təşkil olunduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. Bu baxımdan mətndəki yeni informasiya dəyərliyə malik olur. «İnformasiya hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın tyeni

²³ Azərbaycan Tibb Universiteti Azərbaycan dili kafedrası, fil.ü.f.d., dosent
p.azizova@gmail.com

olan hissəsidir. Bu onun ciddi, xüsusi terminoloji mənasıdır» [9, s.100]. Mətnin daşdığı informasiyanın ümumi həcmi onun informativ zənginliyidir, Informativ zənginlik mətnin mütləq göstəricisidir, İnformativlik isə nisbi göstəricidir. Çünki hər bir mətn oxucuya və dinləyiciyə ünvanlanır. Mətnin informativliyi oxucu üçün bu mətnin mahiyyət və məzmununa, mövzusuna və müəllif konsepsiyasına, düşüncə predmetinin müəllif qiymətləndirilməsinə daxil edilmiş yenilikdir. N.S.Vlaqina göstərir ki, ifadənin ifadə quruluşu (onun tərkibinə daxil olan dil işarələri) və dərinlik quruluşu (ondakı informasiyanın miqdarı) üst-üstə düşür. Məsələn, mətdəki sözlər az, məzmun isə geniş ola bilər [9, s. 231].

Mətn ekstralingvistik - pragmatik, sosiokulturoloji, psixoloji və digər amillərlə bağlı rabitəli tamdır. Mətn baş vermiş və ya baş verən hadisə şəklində qəbul olunur. Diskurs isə real həyatla birbaşa bağlı olan nitqdır. Onun məkanı, zamanı və iştirakçıları vardır. Diskurs onun yaradılmasında iştirak edənlərin kommunikasiya prosesində bir-birinə ünvanladıkları verbal və qeyri-verbal informasiyaları, eləcə də konsituasiyanı da özündə birləşdirir.

Mətdə onun hissələri arasında əlaqə müxtəlif şəkillərdə yaranır. Bu məqsədlə semantik təkrarlardan, koreferentlikdən, mövzu eynilyindən, tərəfin mövzunu davam etdirmək üçün yeni stimulundan istifadə olunur. Bununla yanaşı, mətnin rabitəliliyini, əlaqəliyini şərtləndirən daha bir əlaqə forması da vardır. Bu əlaqə növü müasir dilçilikdə pragmatik əlaqə adlandırılır. Mətdə işlənən dialoqlarda pragmatik əlaqənin dörd forması özünü göstərir: 1) replikaların illokuativ funksiyaya görə uzlaşması; 2) replikanın nitq aktının uğurluluq şərtinə köklənməsi; 3) replikanın prezumpsiyaya köklənməsi; 4) replikaların diskurs implikaturasına əsaslanan əlaqəsi.

Mətn deyilmişin mücərrəd qrammatik strukturudur. Mətn dil sisteminə aid anlayışdır. Mətn konkret obyekt və konkret şəraitlə bağlı olur. Adi dialoq dialoq iştirakçılarının nitqlərinə parçalanır. Ünsiyyət prosesində bu nitq aktları bir-birini əvəz edir. Belə əvəzəməyə baxmayaraq bir-birini əvəz edən replika və nitqlərin toplusu ümumi, tam mətni təşkil edir. Konnotativ münasibətdə olan mətn vahidlərinin üsürləri, təşkilədiciləri arasında əlaqənin iki növü özünü göstərir, Bunlardan biri məntiqi əlaqə, digəri isə qrammatik əlaqədir. Əgər sıra adi sözlər toplusu, ardıcılığı kimi nəzərdə tutulursa, onda kommunikantın çıxardığı konnotativ informasiya məntiqi əlaqəyə əsasən formalaşır. İkinci halda bu sözlər dilin norma və uzusuna uyğun düzülür, onların arasındakı əlaqə qrammatik əlaqə - yanaşma, idarə əlaqələri olur. Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvəl, həm də sona istiqamətlənmiş informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. «Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiya funksiyaya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar» [4, s.208].

Mətn müəyyən nöqtədən başlanır və müəyyən nöqtədə tamamlanır. Mətnin başlanğıc nöqtəsində informasiya daxil edilir. Bundan sonra semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnən yeni vahidlər ilkin informasiyanın genişlənməsinə və yeni informasiyanın daxil edilməsinə xidmət göstərir. Mətnin müəyyən hissəsində informasiyanın qapanması, tamamlanması baş verir. Mətdə ümumi məzmun olduğu kimi, ümumi informasiya da olur. Ümumi informasiya bir çox digər informasiyaları özündə birləşdirir və ya bu tipli informasiyalar əsasında formalaşır. Mətdə abzaslar ayrı-ayrı informasiyalara görə fərqləndirilir.

Poststrukturualist paradıqmada mətnin mahiyyəti «danışan-mətn-qulaq asan» triadasında sonuncu elementdən asılıdır. Mətn şərh üçün deyil, şərh üçün əsas verən vasitədir. Bədii ədəbiyyatda bu triada birinci və sonuncu mövqedə duranlar dəyişir. Kommunikativ nöqtəyi-nəzərdən mətnin mahiyyəti yalnız dil əlamətləri ilə təyin oluna bilmir, mətn məqsədyönlü fəaliyyətin məhsuludur. Ona görə mətnin öyrənilməsinə kommunikatativ aspektdən yanaşmaq vacibdir. Bu cür yanaşmada kommunikatativ şərait mətnin əsas mənaayaradıcı komponentidir.

Kommunikasiyanın məqsədləri müxtəlif olur. Bura informasiya vermək, qadağan, təhsil, tərbiyə, estetik təsir, ünvanlama baxımından da fərqlənir. Kütləvi, konkret ünvanlanma vardır. Hər bir mətn kommunikatativ təbiətə malikdir. Mətn yüksək tərtibli dinamik kommunikatativ təşkilolunandır. Bədii mətdə müəllif kommunikasiyanın mürəkkəb, iyerarxik sistemini yaradır. Bu sistemdə kommunikasiyada iştirak edənlər arasında dinamik münasibət qurulur. Bədii ədəbiyyatda kommunikasiya münasibətləri sistemi belə olur: müəllif - danışan - narator - personajlar - oxucular. Mətn insan tərəfindən yaradılır və qavranılır. V.Z.Demyankov belə hesab edir ki, «mətnin birdən artıq cümləsini və ya cümlənin asılı olmayan hissələrini özündə birləşdirən ixtiyari fraqmentinə ayrılıqda baxılmasını vacibdir. Onun fikrinə görə, mətdə bir konsept ətrafında cəmləşmə mümkündür və mətn bütövlükdə bu konseptlər əsasında formalaşan məzmunların cəmidir. Mətnin əsas elementləri bunlardır: 1) hadisəni müşaiyət edən şərait; 2) hadisəni aydınlaşdıran fon; 3) diskursla hadisəni eyniləşdirən məlumat; 4) hadisə iştirakçılarının qiyməti [10, s. 7].

Məlumdur ki, mətnyaratma kateqoriyası yazılı mətnlə bağlı meydana çıxmış, nitqin kimə ünvanlanmasının məlum olmaması səbəbindən mətnin qrammatik kateqoriyalarının təyin edilməsinə yol açmışdır. Mətnin əsas əlamətləri bunlardır: 1) informativlik; 2) bağlılıq; 3) tamlıq; 4) kommunikativ istiqamətlənmə.

Kommunikasiya və ya ünsiyyət özünün normal halında bir-birinin ardınca sıralanan nitq aktlarından təşkil olunur. Danışan nitq aktını həyata keçirir və bu zaman qarşısında yalnız dinləyənini onu başa düşməsi məqsədini qoymur. O həm də dinləyənini danışanın bu və ya digər informasiyanı nə üçün ötürməsinə qavramasını istəyir. Bu cəhət informasiyanın ötürülməsinin daha vacib məqamıdır. Bundan başqa adresant ötürdüyü informasiyanın adresat tərəfindən şərhli və ya qavranması prosesində adresatın müəyyən sahədə fikir və düşüncələrinə təsir göstərməyə də can atır. Deyək ki, adresant adresatın müəyyən hadisə ilə bağlı fikrini dəyişmək istəyir, yaxud adresat adresatın istəyinə uyğun müəyyən əmələ təhrik olunur, yaxud gələcəkdə baş verəcək hadisəni gözləməyə başlayır [8, s. 293]. Bütün bunları əsas götürərək adresant öz hökmünü, fikrini müəyyən kommunikativ şərait üçün optimal olan formada verir, ifadəni öz intensiyasına, kommunikantların emosional vəziyyətinə, sosial statusuna uyğun şəkildə qurur.

Danışanın və dinləyənin yaxud adresantın və adresatın canlandırılana subyektiv münasibəti Fikrin sosial, fərdi-psixoloji məqamları, onun deyilməsindəki niyyətin açıqlığı, qapalılığı, həqiqiliyi, doğruluğu kimi məsələlər mətnin optimal təşkilinə ciddi təsir göstərən pragmatik amillərdir.

Mətn bütöv bir tam olsa da, onun təşkilində müxtəlif vahidlər iştirak edir. Bu vahidlər müəyyən ardıcılıqla sıralanır. Mətn böyü paylanan bu hissələr eyni bir adresata, fərqli adresatlara aid olur. Bu isə mətnin konkret bir hissəsinin mahiyyətinin açılması tələbini ortaya atır. Məhz qeyd edilən cəhət dilçilikdə yeni bir anlayışın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmin anlayış diskursdur. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dilin yalnız kommunikasiya prosesində fəaliyyət göstərməsi halında öyrənilməsinin vacibliyi haqqında müddəalar geniş yayılmışdı. Əgər əvvəlki linqvistika dilin dərk olunması üçün mətn, cümlə, söz və ya onun qrammatikası kimi dil obyektlərindən bəhrələnirdisə, fəaliyyətdə olan linqvistikada, istək və məramından, fərdin əməli kommunikativ fəaliyyətindən, onun kommunikativ şəraitdə təşəbbüsçü, lider kimi, yaxud ikinci dərəcəli icraçı funksiyasını yerinə yetirməsindən asılı olaraq aparılır. Mətn janrından asılı olmayaraq oxucu üçün nəzərdə tutulur. Mətnin orta səviyyəli oxucuya ünvanlanması daha geniş yayılmışdır. Mətnin xətti şəkildə açılışı və məlumatların dərinlik strukturları oxşar deyildir. Müəyyən ölçüdə pragmatik yeni informasiyaya kökləmə mətnin informativliyini artırır. Mətnin informativliyinin artırılmasının iki yolu vardır: intensiv və ekstensiv üsul.

İntensiv üsulla informativliyin artırılması mətn həcmnin azaldılması ilə əldə edilir. Bu zaman informasiya sıxılır və mətnə struktur gərginlik əmələ gəlir. Ekstensiv üsul mətnə daxil edilən informasiya həcmnin artırılmasına əsaslanır. Onun tətbiqi baş verən hadisələrin təfərrüatına varmaqla əldə olunur.

Mətnin quruluş nöqtəyi-nəzərindən tədqiqi məsələləri onun kommunikativ hadisə olmasından çox zaman yan keçir. «Şübhəsiz, mətn öz quruluşuna görə bir-biri ilə əlaqədar olan fraza, cümlə və konseptlərdən ibarətdir». Bu vahidlər mətnə aktivləşmiş olub bir tam təşkil edir. Mətnin tamlığı və əlaqəliyi, eyni zamanda, mətni yaradan və qavrayan kommunikanların münasibətindən də asılıdır. Kommunikanlar mətnin tamlığı və əlaqəliyi ilə bağlı xətalrı kommunikasiya şəraiti onların nəzarəti altında olduqda kəskin hiss etmirlər. Mətnlə mətn olmayan arasında fərq bu baxımdan formal təriflə müəyyənləşmir. Onu yalnız insan münasibətlərinin fəaliyyəti və reaksiyanın dərəcələnməsi səviyyəsində tədqiq etmək mümkündür. Mətnin mətnliyi yalnız tamlıq və əlaqəliliklə deyil, həm də intensionallığı şəraitlə əsaslanması, başqa mətnlərlə rəhbətə və informativliyi ilə təyin edilir. Ona görə də mətn ünsiyyət vahididir. Mətn müxtəlif tipli ifadələrdən ibarət kommunikativ-məlumat verici vahiddir.

Beləliklə tədqiqat göstərir ki, mətn anlayışının təyininə hələ də birmənalı münasibət formalaşmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. İ., Verdiveva Z.N., Ağaveva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
2. Николаева Н. А. Лингвистика текста // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1978. Вып. 8. с.5-39
3. Тураева З. Я. Лингвистика текста. Москва, Просвещение, 1986, 127 с.
4. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, 282 s.
5. Джавадов А. Порядок языковых единиц. DD, 1975
6. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Bakı, Ünsiyyət, 2000, 496s.
7. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənme, mətn və diskurs. Bakı, "ZərdabiLTD" MMC, 2011.
8. Брандес М. П. Синтаксическая семантика текста // Сб. Научных трудов МГПИИЯ им. М. Тареза. Вып. 112. Москва, МГПИИЯ, 1977, с. 65–87.
8. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Барнаул. Изд-ние БГУ, 2000, 308 с.
9. Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. Москва, Наука, 1977, 183 с.
10. Валгина Н. С. Теория текста. Москва, Логос, 2003, 173 с.

Açar sözlər: *cümlə, mətn, mətn vahidi, mətnin tamlığı, mətnin bitlinliyi, mətnin informativliyi*

Ключевые слова: *предложение, текст, текстовая единица, цельность текста, полнота текста, информативность текста*

Key words: *sentence, text, text unit, text integrity, text informativity*

ПОНЯТИЕ ТЕКСТА В ЛИНГВИСТИКЕ РЕЗЮМЕ

Текст рассматривается, как единица коммуникативного синтаксиса. В то же время понятие текста использовалось в лингвистике, пока не была сформирована сама лингвистика. С этой точки зрения выявлены противоречивые моменты в определении текста и его возможных определений. В статье рассматриваются различные мнения исследователей к тексту, отличающиеся друг от друга. Была предпринята попытка выяснить причины такой индивидуальности. Определение текста в виде последовательности предложений или более двух предложений остается несколько спорным. Отдается предпочтение формированию текста на основе темы, микротемы и макротемы.

CONCEPT OF THE TEXT IN LINGUISTICS SUMMARY

A text is considered as the unit of communicative syntaxis. At the same time concept of the text was used in linguistics, while linguistics itself had not been formed. From this point of view, contradictory points were revealed in the definition of the text and its possible definitions. The article deals with different opinions of the researchers about text, which are different from each other. An attempt was made to find out the reasons for such an individuality. The definition of the text as a sequence of sentences or more than two sentences remains somewhat controversial. Preference is given to the formation of text on the basis of the theme, microthemes and macrothemes.